
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

„AZ ADY VARÁZSÁTÓL MEGEJTETT KÖLTŐ”*

TODOR MANOJLOVIĆ ÉS A HOLNAP

BOSNYÁK ISTVÁN

A szerb lírai, színi és képzőművészeti modernizmus egyik úttörőjének, a századvégi Torontál megye természetszerűleg három-, sőt olykor négy-nyelvű Nagybeecskereke szülöttének, a németül és magyarul is csaknem anyanyelvi szinten író Theo-Tódor-Todor Manojlovićnak köztudottan sokoldalú volt a kapcsolata a századelő magyar irodalmi forradalmával. S mint ahogy e kapcsolat maga is igen gazdag és sokrétű, úgy a vele kapcsolatos primer és szekunder anyag is rendkívül szerteágazó és sokműfajú: a fordításiirodalomtól az esszéig, a naplótól a belletrisztikáig terjed. Egészében, a maga viszonylagos teljességében azonban ez idáig sem a szerb, sem a magyar irodalomtörténetben át nem tekintett, szintetikus számba nem vett filológiai anyag ez.

E szövevényes kapcsolattörténeti anyagban három főbb vezérfonalat látunk „futni” Todor Manojlovićtól a magyar irodalom forradalmi megújulásáig és vissza, mintegy hat évtizeden át, kisebb-nagyobb szünetekkel, rövidebb-hosszabb megállókkal, ám véglegesen soha meg nem szakadva.

Az egyik ilyen kapcsolattörténeti vezérfonallal jelölhetnénk a szerb nyelven — az eddigi bibliográfiai kutatás tanúságaként — még nem, csak magyarul és németül publikáló ifjú Manojlović egyidejű részvételét a nagyváradi A Holnap és — ami kevésbé ismeretes — a temesvári Dél Irodalmi Társaság mozgalmában, majd e részvétel egyféle folytatását a belgrádi modernista csoport, a szerényen csak *Grupa umetnika*-ként jelölt csoportosulás létrehozásában és tevékenységében, s végül azt a gazdag emlék- és esszéirodalmi produkciót, amellyel szerzőnk a magyar, a szerb és főként a jugoszláviai magyar irodalomban hathatósan hozzájárult a „holnapos” szellemi és költészeti forradalom jellegének és jelentőségének tudatosításához.

* Részlet egy nagyobb tanulmányból

Egy másik — jóval vékonyabb — kapcsolattörténeti vezérfonal jelleghetné Manojlović és *A Holnap*-antológiák Adynál kisebb életművet létrehozó szerzőinek — elsősorban Juhász Gyulának — s ama népes váradi és temesvári, félig alkotó, félig publikum *közegnek* a kapcsolatát, amely először csak az Ady-rajongók kávéházi asztaltársaságát, majd *A Holnap* és Dél Társaság többé-kevésbé tevékeny tagságát alkotta. Noha e médiumtagság *A Holnap* két antológiájában nem, csupán azok fővárosi pártfogó orgánumban, a *Független Magyarországnak* volt jelen, kétség-telenül hozzájárult ahhoz, hogy a „holnaposok” (és „delesek”) megmozdulása *mozgalommá* duzzadjon.

Végül, de közel sem utolsósorban, szerzőnk és a századelő magyar irodalmi forradalmának szövevényes rendszerében a *legfőbb* vezérfonal természetzerűleg a nagyváradi — vagyis a *Vér és arany* kötettel foganat — Ady-élménytől „fut” többszörösen oda-vissza a későbbi szerb modernistához és alkotótevékenységéhez. Ha, közvetlen módon nem is a lírájához, hanem publicisztikai, fordítói, esszéista és emlékiratíró tevékenységéhez egyaránt, s ezzel a sokrétű recepciós alkotómunkával Todor Manojlović egyike lett a délszláv Ady-recepció legjelentősebb egyéniségeinek.

Kölcsönös kapcsolatról van tehát szó szerzőnk és a „holnaposok” forradalmának viszonyában: a közvetlen részvevő és a későbbi értelmező/értékelő, a „kapó” — s mint látni fogjuk: a „hozó”, a „holnaposok” körébe *saját* szellemi hozománnyal belépő — és „visszaadó” receptor szerepe egyaránt fontos eleme ennek a viszonyoknak. Megérdemli ezért, hogy behatóbban foglalkozunk vele.

I.

MANOJLOVIĆ ÉS A HOLNAP

Az irodalomtörténeti köztudatban a közelmúltig a szóban forgó kölcsönös kapcsolatnak csak a két utóbbi eleme, a „kapó” és „visszaadó” volt ismeretes: a tartalmas, egész életre szóló nagyváradi örökség s annak termékeny alkotói interpretálása szerzőnk munkásságában.

Az viszont, hogy e gazdag nagyváradi — s mint látni fogjuk: egyidejűleg temesvári — szellemi örökség fel- és átvétele *előtt* milyen eszmei, gondolati és esztétikai/izlésbeli tartalmakat hódított meg önmagának a nagybecskereki, majd pesti diák, vagyis hogy milyen saját szellemi poggyással érkezett a Holnap városába s volt-e egyáltalán valamilyen „élő-holnapos”, Ady Endre tágabb és szűkebb nagyváradi/temesvári szellemi közegében *termékeny* rezonanciára képes szellemi hozománya a huszonnégy éves jogakadémiai hallgatónak, amikor 1907 nyarán Nagyváradra érkezett, a közelmúltig homályban derengett. Éspedig nem

csupán a szerb irodalomtörténetben, amely Manojlović pályakezdését csak 1913-tól, az Isidora Sekulic-esszé megjelenésétől számítja, s a „holnapos” intermezzót jobbára csak tanulóéveknek veszi, hanem a magyar irodalomtörténetben is, amely sokat tudott ugyan szerzőnk nagyváradi és az az utáni „holnapos” kapcsolatáról s külön a délszláv Ady-recepcióban betöltött szerepéről, azonban a Nagyvárad előtti, becskerei és pesti időszakról neki is csak közvetett és gyér tudomása lehetett, főként Juhász Gyula és Tabéry Géza visszaemlékezéseiből meg *A Holnap* kritikairadalmának néhány utalásából.

A közelmúltban azonban szerzőnk szülővárosának folyóiratában, a zrenjanini *Ulaznica* 1983. decemberi számában napvilágot látott a fiatal Manojlović 1903 januárja és 1905 novembere között Pesten (s elvértve Becskereken és Belgrádban), illetve 1907 júliusa és 1908 májusa között immár Nagyváradon vezetett, német nyelvű naplójának kivonatolt fordítása, s ez a nem nagy terjedelmű, jellegét tekintve olvasó- és alkotónaplónak minősíthető Manojlović-szöveg egyebek közt hiteles fényt vet az ifjú szerző „elő-holnapos” szellemi tevékenységére is.

1. A nagybecskerei és budapesti hozomány

E fiataalkori napló (vö.: Todor Manojlović: *Dnevnik, 1903—1908. Ulaznica*, XVIII. évf. 90. sz. 1983. dec., 21—40. p. Közzéteszi Vukica Popović és Svetislav Vrška) első, Nagyvárad előtti részéből egy olyan szellemi arculú ifjúember néz ránk, aki a becskerei piarista gimnázium elvégzése (1900) után Pestre kerül jogakadémiai hallgatónak, de a jogtudományok helyett inkább a nyugati civilizáció filozófiai, művészeti és irodalmi örökségét habzsolja különösebb rendszer nélkül, de intenzíven, már-már megszállott elmélyültséggel. Schillert és Goethét, Klopstockot és Heinét, Herdert és Novalist, s ugyanígy Byront és Miltont, Shelley-t és Shakespeare-t meg Oscar Wilde-ot vagy éppen D’Annunziót és Ibsent, Tolsztojt, Gorkijt és Andrejevet, s természetesen a nagy franciákat is, például Corneille-t és Racine-t, Dumas-t és Rousseau-t, Zolát, George Sandot, Hugót, Lamartine-t, Béranger-t, Paul Bourget, Voltaire-t és — Verlaine-t is... Igen, Verlaine-t és közelebbről meg nem határozva, „a francia szimbolistákat” is 1905 szeptemberében!

S olvas, természetesen, az anyanyelvén is. Szerbiáról szóló szakkönyvet, szerb elbeszéléket, M. (Mita?) Popovićot, sőt „egy modern leány, Mir Jam” leveleit is 1904 januárjában... Zmajt pedig már 1903 májusában — fordítja is... S egy (orosz?) emlékiratot az egyik naplójegyzete szerint „minden szerbnek el kellene olvasni”, Lorenzo de Medici versei pedig a fiatal naplóírórt „mint szerbet érdeklik”...

A tipikusan torontáli — ami Lóbl Árpád művelődéstörténeti könyveinek tanúságaként azt jelenti, hogy legalább három nyelven beszélő és író — ifjú értelmiségi azonban a magyar irodalommal szemben sem kö-

zömbös. 1905 júliusában például Jókait forgatja, nem sokkal később egy verset fordít „I. Farkas”-tól — nyilván Farkas Imrétől —, majd „valami érdekeset” olvas Rákócziról, s jóval előbb, már 1903. augusztus 14-én „két kis verset” fordít Petőfitől, majd augusztus 27-én még kettőt s 28—30-a között ismét kettőt... 1905. július 26-án viszont Rákosi Viktor *Elnémult harangok*-ját kezdi olvasni, de pár nap múlva elégedetlenül állapítja meg naplójában: „Ez kevésbé értékes, régi zsánerű, nacionalizmussal áthatott mű...” Majd a regény befejezését is kommentálja: „A befejezés igen gyerekes. Hogy lehet így írni a XX. században?”

A nacionalizmus- és sovinizmusellenesség s az igazi kozmopolitizmus afirmálása egyébként egyik vezérmotívuma e Várad előtti naplójegyzeteknek. Egy helyütt például Schillert ezért dicséri: „Ő mindig a szabadság mellett és a német sovinizmus elleni harcért száll síkra. (...) Schiller a szabadság poétája, ember a szó igazi értelmében, s nem pedig sovinizta. (...) Schiller az önéretet költője, igazi kozmopolita. A szabadság, mindenekelőtt, a legfontosabb az életben, s minden embernek rendelkeznie kell vele.” Másutt — 1903. december 15-i bejegyzésében — ugyanez a programatikusan ellentét fogalmazódik meg: szabadság, testvériség, humánus és poézis egyfelől, másfelől pedig nacionalizmus, sovinizmus, militarizmus, tirannizmus, mégpedig ezúttal történelmileg is konkretizálva: „Herdert olvastam. Már száz év elmúlt a halála óta. Micsoda bölcs koponya! Micsoda nemes és hatalmas szív! Emberek, akik a szabadságért, humánusért, testvériségért, a művészetért és poézisért küzdöttek. S ma mi van? A jellegzetes, militarista beállítottságú sovinizmus úrrá lett mindenben. A véres sovinizmus megszállta Bismarckot és II. Vilmost, aki a jelen Nérója. Szegény német nép! Franciaország legyen a példája: Rousseau, Mirabeau, La Fayette és úgyszintén Robespierre. S aztán a legjobbak közül valók: Kossuth, Herder, Heine és Schiller. Az ember szabad lény. Az embernek szabadnak kell lennie, s nem pedig nacionalista beállítottságúnak. Meg kell barátkozni e franciákkal és Heinéval és kiűzni mind a tirannusokat.” S ugyanez a tüzes-romantikus forradalmi gondolat 1903. március 3-án, immár a *Marseillaise* szerzőjét is megidézve: „Ismét harsog 1792. szabadsághimnusz. Rouger de Lisle, La Fayette! Mentsetek meg bennünket! Gyerünk, fiúk, alakítsunk zászlóaljkat, hogy kiűzzük a tirannizmust!” Ugyanez év július 13-án pedig: „Holnap van Bastille nagy napja. Az emberiség legnagyobb és legszebb gesztusa!”

Ennek a történelmileg is egyre inkább konkretizálódó, romantikusan heves szabadságkrédónak ifjú naplóírónk 1903 folyamán egyféle forradalmi pánszlávizmusban és ruszofil chiliazmusban találja meg még közvetlenebb, most már *társadalmi* közeget — miközben tanulmányt ír Nagy Péterről és Rettenetes Ivánról... Íme néhány karakterisztikus naplóbejegyzés:

1903. január 27.: „Ma sokat politizáltunk. Oroszország, forradalom satöbbi.”

1903. május 5.: „Makszim Gorkijt olvastam. Ezekben az oroszokban van valami frissesség, erősség, mélység és lelkesedés, mint egyetlen más népben sem. Mindenütt, mindenütt az érzékenység, elevenség, valami új élet! (...) A XX. század a szlávok kora. Az ő missziójuk még csak most kezdődik, de ők, égi távlatokból nézve, csodálatos csillagzat alatt születtek; ők az emberiség erkölcsi helyreállítói, a szabadság révén. Ez az oroszok feladata, s ők ezt ragyogóan megoldják. Századokon át ez a nép rab volt, emberségtől megfosztott, megrémített, azonban kiállt minden kint, minden megaláztatást (...) A szerencsétlenek láncai alatt erős tagok hatalmas izmai feszülnek, melyek képesek a trónok ledöntésére. Az igazság mindenütt előretör a hazugok rémületére. A Nap kelőben!”

S végül ugyanezen — az 1905-ös orosz forradalom előestéjén korhangulatelemnek is tekinthető — pánszláv-russzofil-chiliasztikus forradalmi elragadtatás a két héttel későbbi naplójegyzetben: „... egy kis elégiát olvasok (...) az »Éjjeli menedékhely« berlini előadásáról. Ó, micsoda filozófia! Micsoda emberek — ó, evangélium!!! Gorkij! Ez a név sokáig fog élni. Éljen Oroszország, az emberiség megmentője! A fény csakugyan Keletről jön! Most kezdődik a szlávok szerepe, ez csakugyan így van. Az igazság előretör; jönni fog egy szörnyű forradalom, mert a fény istennőjének felfegyverzetten és rombolóan kell színre lépnie, mivel minden rohadttá vált és torzzá. Mindent fel kell gyűjtani. (...) S a fáklya lobog! Tolsztoj, Gorkij, viszik a zászlót. A XX. század szebb és szörnyűbb lesz, mint amilyen a XVIII. század volt!”

E chiliasztikus lobogás természetesen az ekkor mindössze húszéves naplóíróknál is lelohad ugyan, ám ennek ellenére sem lehet kétséges e korai lektűrök és korai lobogások fényében: induló poétánk a belső, szellemi horizontok tágasságával már ekkor felkészült volt arra, hogy a Holnap városa befogadja őt, s ő is, egy életre, a Holnap városát.

Mégpedig — a „holnapos” Dutka Ákos nevezetes emlékiratának szóhasználatával élve — „a kétlelkű város”-nak ama jobbikát, amely századunk első évtizedében a Nagyváradon is mély gyökerű, feudális konzervativizmus ellenében a radikális politikai és szellemi megújodás hordozója volt, egyebek közt épp a helyi vagy átmenetileg ott tartózkodó értelmiségiek — és Párizs-nosztalgiájuk révén. „A minden új és haladó gondolat és mozgalom iránt fogékony értelmiségre szinte babonás varázslattal szakadt rá Párizs nosztalgiája. 1900 a párizsi világkiállítás és az Eiffel-torony születésének esztendeje. A váradi kávéházakban összebújtak az orvosok, ügyvédek, újságírók (...) és kitergették a párizsi képes újságokat. Csupa meg sem álmódott szenzáció. Mindenki hinni kezdi Váradon, hamarabb, mint Budapesten, hogy az új század félelmetes, új arcával hoz valami nem várt csodát iparban, technikában, művészetben, tudományban egyaránt. (...) Mindenki érezni kezdte, hogy valami más

jön. A gázlámpák helyén villamosgömböcskék gyúltak, megcsendült az első telefontengő, s a váradi értelmiség nyugtalan lelkiismerete nem Bécsből várta az új század kakasszavát, hanem egyenesen Párizsból, a fény városából, a párizsi világkiállítástól, ahol a születő új század bölcsőjébe borítják mindazt a sok találmányt, eszmét, tervet, gondolatot, amit a magától megoszmörölt nagy múltú, termékeny és gazdag Európa örökségbe hagy az új századnak.” (Dutka Ákos: „A Holnap” városa. Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap” születésének idejéről. Budapest, 1964., 2. kiad. 53—54. p.)

Ebbe az újat váró, újat sóvárgó és kereső kávéházi milióbe csöppen majd bele a huszonnégy éves Manojlović 1907 nyarán, de nem úgy, vagy nem egészen úgy, ahogy majd a „holnapos” asztaltársaság tágabb köréhez tartozó Tabéry Géza emlékirata megörökíti, ti. hogy a francia Nyugattal szemben e társaságnak „csak egyetlen tagja, Manojlovićs Teodor esküdött a német Nyugatra”... (Tabéry Géza: *Két kor küszöbén*. Ön-életírások. Bukarest 1970., 59. p.) Az ifjú Manojlović becskerekibudapesti szellemi poggyászában ugyanis, mint láttuk, nemcsak a német Nyugat rejtőzött, hanem az egyetemes európai, s egyebek közt a francia is. Utóbbi pedig nem is csak német fordítás révén, hisz az ifjú naplóról már 1904 februárjában francia nyelven olvassa a világtörténelmet... (1908. február 28-i naplójegyzete szerint viszont immár ír is e nyelven, mégpedig „szuverénül s nem kétségbeejtően”...) A német kultúra rétege kétségtelenül alapvető ugyan a Váradra érkező ál-jogász polihisztor műveltségkeretében — ahogy majd a legközelebbi váradi barát, Juhász Gyula emlékezik vissza rá, nem szó szerint értendő megállapítással: Goethének például „minden sorát ismerte, minden szavát tudta” —, azonban mégiscsak teljesebb az a jellemzés, amelyet ugyancsak az emlékező Juhász Gyula ad a váradi barátról: „Theo tulajdonképpen a nevére és vérére szerb volt, kultúrájára francia, érzésére magyar és olyan német verseket írt, hogy az Insel Verlag készült kiadni őket.” (Juhász Gyula: Magyarok, szerbek: emberek. *Délmagyarország*, Szeged 1919. jan. 19. Újraközölve: J. Gy. *Összes Művei* 6. köt. Idézi: Péter László: Ady Endre és Juhász Gyula szerb barátja. Todor Manojlović 75. születésnapjára. *Hid*, 1958. 4. sz. 348—349. p.) S ebben a soknyelvű és soknemzeti-ségű, némi túlzással általános európainak is mondható műveltségben a szépirodalmi jártasság a stíluskorszakokat illetően eklektikusnak nevezhető ugyan — a reneszánsztól és manierizmustól a klasszicizmuson át a romantikáig, naturalizmusig és realizmusig terjed —, azonban igen jellemző a leendő „holnapos” becskerekibudapesti szellemi poggyászára, mondhatnánk: „elő-holnapos” hozományára, hogy 1905-ös keltezéssel ott van már benne a francia szimbolizmus és külön Verlaine is...

S nem kevésbé jelentős épp az „elő-holnapos” szellemi tartalmak szempontjából, hogy köztük van az a politikai radikalizmus is, amelyet maga a leendő fő-„holnapos” Ady Endre is épp ezekben a század eleji első

években s éppen a „kétlelkű” polgár városban, Nagyváradon csiholt ki magának, ha még nem is a lírájában, de a publicisztikájában immár végérvényesen.

S ugyancsak áthatotta, mint láttuk, e Várad előtti szellemi poggyászt az 1905-ös orosz forradalom „előszele” is, amely Dutka Ákos „holnapos” emlékirata szerint jócskán megérintette akkortájt magát a „kétlelkű várost” is: „Oroszországból véres pogromok híre érkezik... Titokzatos csodarabbik rejtélyes jóslatai, csodával határos gyógymódjai tartják izgalomban a várost. Elterjedt a hír, hogy Oroszországban kimozdult a föld sarkaiból. Az 1905. évi orosz parasztforradalom már ideveti az árnyékát.” (I. m. 56—57. p.) S ugyanaz az „előszél” ez — tegyük hozzá nyomatékkal — melynek egyidejűleg lenyűgöző és rémítő világforradalmi-messianisztikus vihara átvonul Ady Endre 1905-ös publicisztikáján is (vö.: *A moszkvai rekviem, A mukedeni lángok, Földindulás*). Akkor vonul át tehát, amikor a majdani Ady-rajongó és Ady-fordító Theo Manojlovits ezt az egyidejűleg lenyűgöző és rémítő korélményt már *szintén* rögzítette magának pesti naplójában...

S végül és nem utolsósorban, „elő-holnapos” (és „elő-adys”) eleme volt e manojloviçi hozományának a naplóban megörökített nacionalizmusellenesség és internacionalizmus is, amelynek Váradon politikai konzekvenciája is lesz. Juhász Gyula jegyzi majd fel ugyanis már idézett visszaemlékezésében a két jellegzetes manojloviçi gesztust. Az egyik: „Amikor 1909-ben az első kardcsörtető mozgósítás megindult Szerbia ellen és a Szigligeti színházban csak az irodalmi emberek lézengtek a »Szép csöndesen« című szögedi idillel harmadik előadásán, Theo sápadtan és remegve tiltakozni akart a háborús örültség ellen. A kávéház teraszán ültünk, néztük a vörös holdat, a megriadt várost, a szaladgáló katonákat, olvastuk a félelmükben fütyörésző tudósításokat, és Theo így beszélt: — A disznók miatt akarnak háborút. A sertések miatt és a disznó uszítók miatt, akiknek érdeke ez. A magyarnak nem érdeke, a szerbnek se, de igenis az osztrák szoldateszknak! Egy az ellenségünk, közös a veszedelem, de nem tudják vagy nem merik kimondani.” S a másik gesztus: „Utoljára a nagy háború kitörésének előestéjén protestált egy pesti német újságban a háború ellen, hangoztatta, hogy se szerbnek, se magyarnak nem igazi érdeke ez...” Nos, az 1903—1905-ös napló tanúságaként ez a jellegzetes attitűd sem „holnapos” fogantatású, „elő-holnapos” megalapozottsága van ennek is.

Annak bizonyosságaként is, hogy Theo Manojlovits érett, kialakult egyéniségként került a Holnap városába. S ennek a jól körülhatárolt egyéni fizionómiának a fentiekben vázolt gondolati, eszmei és irodalmi tartalmak mellett írói és festői, tehát kreatív tartalmai is voltak immár: a naplóban bejegyzéseket találunk a szerző képzőművészeti tevékenységéről, s az említett történelmi tanulmányok mellett néhány novelláról, két elkezdett regényről, jó néhány versfordításról és — cím nélkül vagy cím-

mel — több tucat saját versről is említés történik; a napló közreadói ezekről azt tartják, hogy német nyelven íródtak, s feltételezik, hogy egyesek közülük meg is jelentek a korabeli Magyarország német periodikájában.

2. *A Holnap városában, a Holnap városaiban*

Az 1907. július 24-i bejegyzéssel induló váradi napló mindenekelőtt azt tanúsítja, hogy némi pontosításra szorul Tabéry Géza már idézett emlékiratának megállapítása, miszerint Manojlovic „a Holnap első fellépésének hírére szállt le a kolozsvári gyorsvonatról, s feneklett meg évekig Nagyváradon — a kolozsvári egyetem helyett.” (I. m. 48. p.) Szerzőnk valójában már jó egy évvel *A Holnap* első kötetének megjelenése (1908. szept. 1.), illetve a Holnap Társaság megalakulása (1908. okt. 14.) előtt Nagyváradon van, s naplójának 1907. október 1-jei jegyzete már Emőd Tamással, a leendő „holnapossal” való megismerkedését rögzíti.

Miközben formálisan a helyi Jogakadémia hallgatója ugyan, de olvasónaplójában továbbra is a világirodalom, művészettörténet és filozófia újabb és újabb birtokba vett művei sorjáznak, az előző, pesti naplóra emlékeztető „rendszertelenséggel” és intenzitással. Goethe és Turgenyev, Heine és Merezkovszkij, Lamartine, Dante, Flaubert és Marlowe, Jacobsen, Schnitzler, Renan és Dosztojevskij, majd Stendhal, Tolsztoj, A. France s Démokritosz meg Plutarkhosz, végül pedig Benvenuto Cellini, Hauptmann, Laurence Sterne és Nietzsche (1908. február 29.: „Olvasom Nietzsche-t; sajnos, fordításban és rövidített kiadásban.”). Közben pedig — 1907 decemberében — Verlaine és Baudelaire is felbukkan a mohón falt olvasmányok pazar listáján. A következő év elején viszont — egy röpke Dučić-lektúr után — egy kisebb „magyar sorozat”: 1908 februárjában Reviczky Gyula, márciusban „egy szonáta” fordítása Kosztolányitól s ugyanakkor — Csokonai . . . (Nem beszélve Adyról, akinek ekkori olvasása, fordítása és személyes megismerése alább külön kissejezet témája lesz írásunknak.)

A naplónak e nem egészen egyévnnyi időkerete (1907. július—1908. május) jórészt az akkor még csak Ady-rajongó, *A Holnap*-ot még csak tervező kávéházi asztaltársaság tagjaival töltött órák rövid, emlékeztető jellegű feljegyzései töltik ki. 1907 július—augusztusában találkozások Zádorral (nyilván Zádor Istvánnal, a Juhász Gyulát megörökítő képzőművésszel) és Dénessel (Dénes Sándor ügyvéddel és újságíróval, Wertheimstein Viktor mellett *A Holnap* antológia egyik leendő mecénásával és a Holnap Társaság majdani első elnökével), szeptemberben pedig Mezeyvel (Mezey Zsigmonddal vagy Mihállyal?), 1907. október 1-jén viszont: „Nyári nap, tündöklő és napsugaras. Délelőtt a kávéházban. Találkoztam Emőd Tamás költővel.” *A Holnap* e leendő társszerzőjével és Mezeyvel ezt követően gyakori közös találkozásokat rögzít a napló egé-

szen 1908. február 1-jéig, amikor sor kerül a másik „holnapossal” való találkozásra is: „A hó elolvadt. Délután Dutka Ákossal voltam.” Ezután Nagy M. (Nagy Mihály ügyvéd, Ady bensőséges váradi barátja s ottani pénzügyeinek intézője) nevével bővül a naplóban az asztaltársaság köre, majd Heg. (nyilván Hegedűs Nándor nagyváradi szerkesztő) és Jancsó (Jancsó Béla képzőművész?) nevével is, hogy aztán 1908. február 16-án — négy nappal Váradra érkezése után — színre lépjen a naplóban a leendő harmadik „holnapos”, Juhász Gyula is: „Változékony idő. Reviczkyt olvastam és Laurence Sterne Tristram Shandyjét. Megismerkedtem Juhász Gyulával. Este nála volt találkánk. Vidám éjszaka, fél kettőig maradtunk.” A naplóíró ezután szinte naponta együtt van, különböző összetételben, a Dutka, Emőd, Juhász, Mezey, Nagy és „a professzorok” társaságával, majd felbukkan a naplóban Mikes (Mikes Lajos, A Holnap tágabb köréhez tartozó újságíró és író) s Antal (Antal Sándor újságíró, író és szobrász, *A Holnap* első kötetének egyik szervezője és előszó írója) neve, 1908. március 29-én pedig a napló rögzíti — így is mondhatnánk — a Holnap Társaság ötlete megszületésének „előestéjét”: „Verőfényes nap. Mikessel és Emőddel dr. Berknél (Berkovits René orvosnál) voltam, a társaságban voltak más művészek is. Felfolvastunk, igazi irodalmi társaság.” Három nap múlva, április elsején pedig a legendás „keresztelő” megörökítése, névadási részletek, konkrétumok nélkül: „Hűvös nap. Este dr. Dénesnél voltam, akihez eljött Ady is és éjjelig szórakoztunk. Egy ilyen társaságnak a neve »A Holnap« kell hogy legyen.”

Szerzőnknek a „holnaposok” körében való további jelenlétéről — az Adyval való találkozásokat kivéve — a napló nem tudósít. De a nevezetes antológia s a vele egyidejűleg születő irodalmi társaság hatalmas levél-, emlék- és szakirodalma meg bibliográfiája eléggé behatóan tájékoztat erről is.

Legelőször is a Juhász Gyulának 1908 augusztusában Nagybecskerekéről Szegedee költözött, magyar nyelvű keltezetlen Manojlović-levél (vö. *Juhász Gyula Összes Művei*, 9. köt. 185—186. p.), amelyben a nyarat ott-hon töltő szerzőnk a címzetten kívül Babits és Ady felől is érdeklődik, az Emőd Tamástól kapott hírekre utal, Rozsnyai Kálmánnak, a későbbi Ady- (és A Holnap)-múzeum megalapozójának címét kéri, Hontit — azaz Honti Nándort, az első *A Holnap*-kötet illusztrátorát — is említi, s miközben az akkoriban megjelent német Rimbaud-kötetet méltatja s becskereki magányára panaszkodik — „Nekem itt alig van valakim...” —, a Holnap városának közös élményét is felvillantja: „Vannak Szegeden is olyan búzavirágkék és okkerszínű reggelek tejfátyollal (meg habbal!)?” S természetesen a készülő antológia felől is érdeklődik: „Mi van avval a szerencsétlen »Holnap«-pal? Megjelent már? — Tamás [ti. Emőd, B. I.] engem egy holnappal ezelőtt vizagstalt hogy »rövid időn belül«

meglesz és megküldi. — Eddig még semmi hír. Én már szinte meguntam és több itteni »intellektuális« akiknek meséltem róla szintén.”

Ezen az őszön Manojlović egy ugyancsak „holnapos”, azaz „adys” városban, Temesváron bukkan fel. A helytörténeti kutatás szerint ugyanis szerzőnk ekkoriban Nagyváradon jogászokodott ugyan, „legszívesebben azonban Temesváron tartózkodott, és szerb költeményeket fordított magyarra, németre, sőt számos eredeti verse jelent meg német nyelven.” (Vö.: Kubán Endre: A „Dél” Irodalmi Társaság emléke. Franyó Zoltán és Manojlovićs Tódor. *Híd*, 1968. 6. sz. 638—642. p.) S itt, Temesváron lett tagja a szintén 1908 őszén — tehát a nagyváradai Holnap társasággal csaknem egy időben! — Franyó Zoltán kezdeményezésére létesült és irodalmi vezérül szintén Ady Endrét valló Dél Irodalmi Társaságnak. S Kubán szerint nem is akármilyen tagja: „A »Dél« Irodalmi Társaságnak akkoriban egyik legaktívabb tagja, Manojlovićs Tódor, az akkori irodalmi kávéházban, a »Koronahercegben« a hajnalig tartó viták egyik legszenvedélyesebb harcosa volt.”

Ezek szerint — s egy ellenőrizetlen bibliográfiai adat szerint — írónk formálisan nézve *előbb* lett tagja a temesvári Délnek, mint a váradi Holnapnak, hisz ez utóbbi társaság „új tagjaként” a *Független Magyarország* csak az 1909. február 28-i számában ad hírt Manojlovićről, viszont Brázay Emil újságíró, író és műfordító 1909. február 19-i, Temesvárról az éppen Becskereken tartózkodó Manojlovićhoz intézett levele már szerzőnk aktív Dél-tagságáról tanúskodik. (Hivatkoznak a levélre a Manojlović-napló közreadói: Vukica Popović—Svetislav Vrška: *Dnevnik Todora Manojlovića. Ulaznica*, 1983. dec., 90. sz. 42—45. p.)

E formális elsőbbség kérdésénél azonban sokkal lényegesebb az, amit Kubán Endre állapít meg a temesvári Délről: „Az irodalmi társaság, mely lelkes fiatal értelmiségiekből, újságírókból, jogászokból és egy akkor még aktív katonatisztból (Franyó Zoltán) állott, a haladó irodalom propagálását tűzte ki célul, és Ady Endrét tekintette vezérének. Temesváron, Szabolcska Mihály városában Ady névvel zászlót bontani kétszeresen forradalmi cselekedet volt, és nem túlzunk, ha véleményünk szerint a »Dél« működésének fontossága közvetlenül a Holnaposoké mellett van.”

A rokon szellemi/irodalmi orientáció eredményeként a Dél Társaság intézményesen is együttműködött A Holnappal. 1909 júniusában például Juhász Gyulát, Emőd Tamást és dr. Nagy Mihályt, a Holnap Társaság majdani utolsó elnökét hívta meg Temesvárra Tibor Ernő tárlatmegnyitójára, s épp e rokon váradi/temesvári „holnaposság” intézményes együttműködésének eredménye lesz majd 1909 végén Manojlović programatikus megnyilatkozása is az irodalmi forradalom mellett.

Ezt megelőzően azonban két apró, de mégsem jelentéktelen bibliográfiai adat utal szerzőnk *jelen idejű* szerepére a mozgalomban: a *Független Magyarország* említett híradása Manojlović Holnap-tagságáról, s az 1909 áprilisának elején megjelent második *A Holnap*-antológia szerzői-

nek dedikációja a kötetben ugyan nem szereplő, de a mozgalomban tevékenyen részt vevő Manojlovičhoz. Az 1909. június 4. és október 3. között kelt ajánlások szerzői közt találjuk Miklós Jutkát, Emőd Tamást, Dutka Ákost, Juhász Gyulát és Adyt is, tehát csupán az antológia nem Nagyváradon élő költői, Balázs Béla és Babits hiányzik a Manojlovič-példányt dedikáló neves íróbarátok közül. (Vö. Péter László: A szerb „Holnapos” költő. A váradi költők ajánlásai Manojlovič Teodornak. *Élet és Irodalom*, 1961. jún. 16. Dr. Ilia Mihály szíves közlése.)

Ezt a „holnapos” életrajzi adalékot követi aztán 1909. november 11-én A Holnap Társaság aradi szereplése a temesvári Dél szervezésében. Kubán Endre idézett cikke szerint ezen a fellépésen Ady, Dutka és Emőd a verseikből olvastak fel, Manojlovič Tódor pedig A Holnap törekvéseiről tartott előadást.

Nyilván ennek az előadásnak a szövege lappang a bibliográfiai adat mögött, miszerint az aradi *Függetlenség* másnapi, november 12-i számában Todor Manojlovičtól írás jelent meg A Holnapról. (Kubán Endre csupán arról tájékoztat, hogy a *Függetlenség* az irodalmi délutánról lelkes hangú cikkben számolt be; az Ady-bibliográfiában viszont a Manojlovič nevéhez kötött aradi adat 1—4. oldalas szöveget jelöl, tehát meg lehet, hogy a Manojlovič-előadás csak részleteiben s a cikkbe ágyazva látott napvilágot.) 1909. november 21-én viszont a „holnaposok” pesti orgánumban, a *Független Magyarország* irodalmi mellékletében Manojlovič önállóan értekezik A Holnapról (276. sz. 18. p.).

Noha nem ismerjük e két írást és egymáshoz való viszonyukat, s noha szerzőnk 1913-ig terjedő írói tevékenysége bibliográfiailag sincs feltárva, kétségtelen, hogy Todor Manojlovič *magyar nyelven* legalább fél évtizeddel *előbb* kezdett publikálni, mint ahogy azt a magyar és német nyelvű közléseire ki nem térő, eddig legteljesebb Manojlovič-bibliográfia számon tartja (Dušica Cvejic: Todor Manojlovič. Bio-bibliografska građa. *Ulaznica*, 1967. 2—4. és 1968. 5—7. sz.). Mint ahogy az sem lehet kétséges, hogy Manojlovičnak e korai magyar nyelvű publicisztikája A Holnap jegyében íródott. (Lőkös István szerint — vö. *Hidak jegyében*, Bp. 1974., 109. p. — Manojlovič „úgy 1908 és 1910 táján — a magyar sajtóban kezdte szépírói pályafutását”; uő. idézi Vujicsics Sztoján, aki szerint írónk „1910 körül a magyar sajtóban tárcákkal és kritikákkal jelentkezett”).

S e korai magyar nyelvű publikálás a „holnaposság” jegyében is folytatódott. 1910 januárjában ugyanis a Dél kéthetenként megjelenő irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóiratot indít *Magyar Dél* címen, dr. Lengyel László szerkesztésében, s a munkatársak között van Manojlovič is; ugyanakkor a „holnaposok” pesti orgánuma, a *Független Magyarország* irodalmi melléklete teret biztosít a velük rokon Dél Társaság tagjainak és a *Magyar Dél* munkatársainak is, hasábjain pedig Franyó Zoltán a saját versei mellett Manojlovič verseinek fordításait is közli. (Ku-

bán Endre, i. h. A szerző a cikke záradékában közöl is hármat a nyilván német, s nem pedig szerbhorvát eredetiből fordított Manojlović-versekből.)

Ugyanekkor *német nyelvű* elágazása is lehetett szerzőnk íróként is — és nemcsak asztaltársasági tagként! — tevékeny „holnaposságának”. A fiatal Manojlović naplójegyzeteinek közzétévői ugyanis arról tájékoztatnak, hogy írónk 1910-ben munkába állt a Strobl (?) tulajdonában levő *Temeswarer Zeitung*-nál (vagy talán a *Neue Temeswarer Zeitung*-nál, tennénk hozzá mi, ahol Kubán Endre szerint a „deles” Lovas Antal volt a főszerkesztő...). S Manojlovićnak a helyi német sajtóban feltehetően A Holnappal (és Déllel) közvetett vagy közvetlen kapcsolatban levő írása is napvilágot láthatott. Erre enged következtetni Méliusz József visszaemlékezése is, miszerint a *Város a ködben* című regénye írásakor a *Temeswarer Zeitung* egyik 1914. július végi számában rábukkant Todor Manojlović háborúellenes cikkére; a regényben szerzőnk Minojlovićs Tódor néven, cikke pedig „A szerb ifjúság a békéért” címen szerepel. (Vö. Méliusz József: Bevezető és magyarázat egy regényrészlethez. *Híd*, 1968. 2. sz. 175—177. p.)

Nyilvánvaló, hogy e fontos temesvári intermezzo részleteit a szerzőnk magyar—német—szerbhorvát pályakezdését bemutató monografikus munkának kellene és lehetne feltárni. Mint ahogy a nagyváradi (és temesvári) „holnaposságának” *szerves utóéletét* is a belgrádi *Grupa umetnika* csoportban. Mert ha némi túlzás is van egy bibliográfiai adat sugallatos címében, miszerint Manojlović közvetítésével a szerb irodalomban egyenesen *folytatódik* a Holnap tevékenysége (vö.: Akik messze kerültek Nagyváradtól. Belgrádban folytatódik a Holnap társaság. *Nagyvárad*, 1923. okt. 8., 227. sz. 3. p.) — az nem lehet kétséges, csupán feltárára vár, hogy a *Grupa umetnika* elnevezésű modernista csoportosulás (Simo Pandurović, Stanislav Vinaver, M. Crnjanski, I. Andrić és mások) megszervezésében részt vevő Manojlović „holnapos” élménykörét, eszmei és esztétikai elkötelezettségét sem tudta „félretenni”, „kikapcsolni” az új irodalmi közeg modernista forrongásaiban. Annak ellenére sem, hogy Várad végleges elhagyása (1914) és Belgrádban való letelepedése (1919) között alkotóútján közbejött egy, a „holnaposnál” is újabb modernista intermezzo: a futurizmusé Firenzében.